

Tyske sejrsmonumenter på danske hænder

Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal og
den danske stat 1918-1950

af LARS H. BAK

Ved Genforeningen i 1920 blev den danske stat ejer af de to nygotiske sandstensmonumenter Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal, som var blevet rejst til minde om den preussiske sejr over Danmark i 1864. Fra 1918 til omkring 1950 voldte monumenterne hovedbrud på Christiansborg: Hvad skulle man stille op med dem? Kunne man bytte dem væk og få Istedløven retur? Eller skulle de have lov til at falde sammen af sig selv? Og hvad ville tyskerne sige til det? Stud.mag. Lars H. Bak, Århus, fortæller her om den plads, monumenterne indtog i dansk inden- og udenrigspolitik, indtil ukendte gerningsmænd i foråret 1945 sprængte dem i luften.

Den 30. september 1872 indviede den preussiske stat et ca. 24 meter højt sejrsmonument på Dybbøl Banke, det såkaldte Düppel Denkmal. Det mindede om sejren over danskerne den 18. april 1864. Samme dag indviedes det lidt mindre monument Arnkiel Denkmal på halvøen Arnkil på Als til minde om preussernes sejrige overgang over Alssund den 29. juni 1864.

Ved Genforeningen i 1920 blev den danske stat ejer af disse to monumenter. I de følgende tre årtier voldte monumenterne ved flere lejligheder hovedbrud i Statsministeriet, som monumenterne sorterede under, men også Udenrigsministeriet måtte gentagne gange beskæftige sig med dem. De involverede danske politikere og embedsmænd ville oprindeligt helst af med disse entydigt tyske og lidet beskedne sejrsmonumenter på de to mindsteder. En mulig måde at komme af med dem på var gennem en udveksling med Istedløven, som på dette tidspunkt endnu befandt sig i Berlin. Denne byttehandel kom dog ikke i stand. Tiden gik, monumenterne forfaldt. I 1926 bekostede den danske stat en mindre istandsættelse af Düppel Denkmal, og i 1939 ofrede staten penge på en egentlig restaurering af begge monumenter.

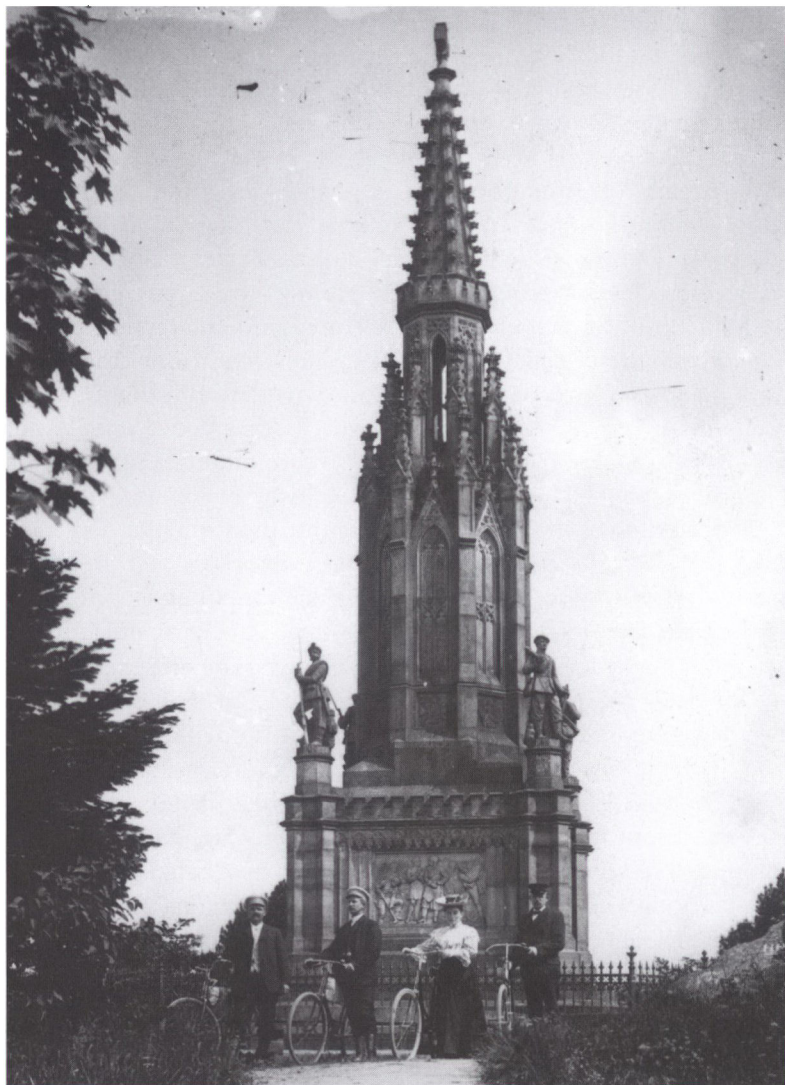
Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal forsvandt først i 1945, da de blev sprængt i luften af ukendte gerningsmænd. Den danske stat måtte nu finde ud af, hvad den skulle stille op med ruinerne, hvilket tog sin tid. Først i henholdsvis 1947 og 1948 blev begge ruiner fjernet fra jordens overflade.

Hvorfor den danske stat udviste denne langmodighed overfor Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal og lod dem blive stående, er det spørgsmål, som søges besvaret her. Nordslesvig var ikke det eneste sted, hvor sejrsmonumenter efter Første Verdenskrig blev overtaget af tidligere tabere. For eksempel fjernede franskmændene efter overtagelsen af Elsass-Lothringen i 1919 tyske sejrsmonumenter i de indlemmede områder. Efter indlemmelsen af Nordslesvig i Danmark valgte den danske stat derimod til slut at lade sejrsmonumenterne på Dybbøl og Arnkiel blive stående. Hvorfor?

Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal

Grundstenene til sandstensmonumenterne Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal blev nedlagt ved en militær sejrsfest den 22. april 1865. Begge monumenter blev tegnet i tidens nygotiske stil af den dengang kendte tyske professor Johann Heinrich Strack, der senere blandt andet også tegnede Siegessäule i Berlin til minde om Preussens tre militære sejre i 1864, 1866 og 1870, der førte til Tysklands samling i 1871. Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal indviedes ved en militær ceremoni den 30. september 1872.¹

Düppel Denkmal stod syd for landevejen til Sønderborg ca. 300 meter vest for Dybbøl Mølle – på det sted, hvor den danske skanse IV frem til Dybbølstillingens fald i foråret 1864, havde ligget. Med sine 64 meter over havet var det et af Dybbøl Bankes højeste punkter. Publikum kom op til monumentet fra vest, hvorfra man med det samme så inskriptionen på monumentets firkantede fod: »Den bei Erstürmung der Düppeler Schanzen am 18. April 1864 siegreich Gefallenen zum fortdauernden Angedenken«. På sydsiden af foden sad et relief, der viste arbejdet i de preussiske stormparallerer før stormen den 18. april 1864. På østsiden var afbildet et preussisk batteri, og mod nord sad et relief, der viste erobringen af den danske skanse II. Her var i øvrigt også den berømte danske løjtnant Ancker afbildet. På hvert hjørne af monumentets fod stod en sandstensfigur, forestillende henholdsvis en infanterist, en artillerist, en pioner og en jæger. Oven-

Tre cyklister poserer for fotografen foran Düppel Denkmal, som her ses fra syd. Cirka 1910. Efter 1920 fortsatte Düppel Denkmal med at være et yndet turistmål. I sommeren 1931 begyndte krigsinvalid Jørgen Hansen Christensen, Broager, at sælge hjemmelavede dannebrogsfarvede souvenirs ved Düppel Denkmal. Turistforeningen i Sønderborg fandt, at dette generede de tyske turister og klagede til Dybbøl Skanse Nævnet, mens socialdemokraten J.P. Nielsen indgav en ansøgning om stadeplads her på vegne af Jørgen Hansen Christensen. Han fik dog ikke nogen tilladelse. Da krigsinvalid Hans P. Jensen, Sønderborg, i 1932 søgte om stade ved anlægget som såkaldt kanonfotograf, fik han også afslag. Foto: Museet på Sønderborg Slot.

på foden strakte det i alt ca. 24 meter høje monument sig mod himlen som spiret på et kirketårn. Af den gamle danske skanse IV sås kun ruinerne af de to krudtmagasiner mellem træerne og buskene i monumentanlægget, som var omgivet af et tjørnehegn.

Arnkiel Denkmal stod ca. 70 meter fra kysten ud til Allsund, ca. seks km nord for Sønderborg og kunne ses med det blotte øje fra Düppel Denkmal. Også Arnkiel Denkmal var omgivet af en hæk og nogle træer. På den vestlige side af foden sås inskriptionen: »Den bei dem Meeres-Übergange und der Eroberung von Alsen am 29. Juni 1864 heldenmühtig Gefallenen zum ehrenden Gedächtnis«. På sydsiden forestillede et relief krigsrådet inden overgangen til Als. Mod øst sås preussiske soldater under roturen over Allsund og mod nord selve landgangen på Als. I nicher over foden på det ca. 22 meter høje Arnkiel Denkmal var der indsat fire soldaterfigurer af samme våbenarter som på Düppel Denkmal. Adgangen foregik via en allé fra Skovfogedhuset ca. 200 meter sydøst for monumentet. Fra monumentet førte en sti videre ned til Allsund, hvor der ved tre af overgangsstederne lå mindsten, som endnu kan ses i dag.²

At Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal var mere end blot mindesmærker for krigens faldne, fremgik klart af reliefferne og af inskriptionerne, der talte om »sejr« og »erobring«. For dansksindede må sejrsmøntenerne nemt have kunnet virke nationalt anmassende, og det blev formentlig ikke bedre af den måde, hvorpå monumenterne i Det tyske Kejserriges velmagtsdage blev brugt ved officielle ceremonier, som eksempelvis ved jubilæumsfestlighederne i 1914 og ikke mindst ved indvielsen i 1872. Indvielsen fandt sted på kejserinde Augustas fødselsdag den 30. september, og i dagens anledning var Mikkelmarkedet i Sønderborg udsat til den 1. oktober. Ifølge de lokale danske aviser var indvielsen et udpræget militært arrangement uden folkelig deltagelse. De militære autoriteter havde på forhånd afvist deputationer fra flere nordslesvigske købstæder og tyske sangforeninger. Trods opfordring fra borgmesteren i Sønderborg flagede kun de færreste indbyggere på indvielsesdagen, ligesom kun få benyttede sig af, at det i dagens anledning var gratis at passere pontonbroen over Allsund. Flere højtstående preussiske officerer og embedsmænd deltog, og ved begge monumenter udråbtes et leve for kejseren og kejserinden, ligesom indvielsen blev afsluttet med kanonsalutter. I de lokale danske avisers omtale af indvielsen var kritikken hård. *Flensborg Avis* kaldte således festen for »forherligelsen af en ved

Arnkiel Denkmal kort efter færdiggørelsen i 1872. Her ses tydeligt, hvor lyse både sejrsmemorialet og dets omgivelser oprindeligt var. Efter 1920 fik træer lov til at vokse op, hvorved memorialet nærmest blev gemt væk, ligesom selve memorialet fik et noget snævset udseende. Ved restaureringen i 1939 viste det sig, at Arnkiel Denkmal ikke var så solidt opført, som fotografiet ellers giver indtryk af. Fotografi af F. Brandt fra Flensborg, som bl.a. er kendt for sin udførlige dokumentation af slagmarken på Dybbøl dagen efter slaget den 18. april 1864. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Overmagt fremkaldt Sejr for tyske Vaaben over den Danske Hær, i hvilken dengang ogsaa Nordslesvigs Sønner strede«. ³

Danske forfattere fra kongeriget kritiserede også sejrsmønterne. I sin bog *Derovre fra Grænsen* fra 1877 betegnede Holger Drachmann Düppel Denkmal som værende rejst på »fremmed Territorium« og kritiserede især ordet »siegreich« i indskriften. En anden af tidens store danske forfattere, Erik Skram, kaldte i 1883 mønterne for »gotiske Sandstensfantasier« og kritiserede deres placering i landskabet. Også magister H. V. Clausen dadlede i sin berømte rejsehåndbog om Sønderjylland fra 1890 Düppel Denkmals dominerende placering. ⁴ Dansk kritik af sejrsmønterne var således ikke en nyhed, da den danske stat overtog dem i 1920. Hvorvidt Nordslesvigs dansksindede befolkning generelt var enig i denne kritik, siger disse ytringer principielt ikke meget om. Men da den danske stat ved flere lejligheder efter 1920 rådførte sig med lokale nordslesvigske politikere og embedsmænd, var tendensen tydelig: Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal var uønskede i landsdelen.

De uønskede sejrsmønter der fik lov at blive stående

Allerede i december 1918 optræder Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal for første gang som »sag« i den danske centraladministration. Kort tid forinden var det såkaldte Kriegerudvalg nedsat. Det havde til opgave at forberede en række spørgsmål ved Genforeningen. På en liste over mulige spørgsmål, som var udarbejdet af udvalgets sekretær Martin Hammerich, stod sejrsmønterne også opført. Ukendt af hvilke årsager kom udvalget imidlertid ikke til at arbejde videre med mønterne, men Martin Hammerich, der var ven af den sønderjyske politiker H. P. Hanssen, blev – som vi skal se – siden gentagne gange inddraget i sagen om Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal. ⁵

Kriegerudvalget havde blandt andet kontakt til direktør ved Nationalmuseet M. Mackeprang, der selv stammede fra Nordslesvig. I et memorandum om udlevering af arkivalier og museumsgenstande af 15. maj 1919 udtalte Mackeprang til den danske delegation ved fredskonferencen i Paris, at de to sejrsmønter ville blive nedtaget og udleveret til Tyskland, mens Istedløven, det danske mindesmærke for Treårskrigen 1848-50, skulle udleveres til Danmark. Spørgsmålet om

monumenterne blev imidlertid ikke afgjort på fredskonferencen, men med Mackeprangs forslag var spørgsmålet om de to monumenter kædet sammen med spørgsmålet om Istedløven. Denne sammenkædning fik afgørende betydning for de tyske monumenters videre skæbne.⁶

Tysk overtagelsesforsøg

Mens M. Mackeprang ville have Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal fjernet, var der fra tysk side kræfter, der arbejdede for, at sejrsmonumenterne blev stående, hvor de stod. Den 17. januar 1920, altså godt og vel et halvt år før Genforeningen, forsøgte den preussiske stat at afhænde Düppel Denkmal vederlagsfrit til foreningen »Düppel-Arnkiel« i Kiel, der var blevet dannet til lejligheden. Efter preussisk lov skulle salgskontrakten godkendes af landråden i Sønderborg, og her var den dansksindede Andreas Karberg netop tiltrådt. Karberg indberettede straks det tyske overtagelsesforsøg til den danske minister for sønderjyske anliggender H. P. Hanssen, som ved at indklage salget til Den internationale Kommission i Flensborg (C.I.S.) fik forhindret overtagelsen under henvisning til Versaillestraktatens forbud mod salg af tysk statsejendom i afstemningsområderne.⁷

Med en note fra den tyske gesandt i København, baron von Neurath, til den danske udenrigsminister Harald Scavenius blev der så sent som den 14. juni 1920 gjort endnu et tysk forsøg på at overdrage både Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal til foreningen »Düppel-Arnkiel«. Gesandten antog, at man fra dansk side ikke var betænkelig ved at lade monumenterne stå, idet han gik ud fra, at Danmark respekterede monumenterne som pietetstegn til minde om de faldne.⁸

Udenrigsministeriet bad da i juni Martin Hammerich, der nu var blevet kontorchef i Statsministeriets afdeling for Sønderjylland, om at drøfte sagen med forskellige unavngivne sønderjyder. Efter disse drøftelser svarede Hammerich, at alle var imod en overdragelse af ejendomsretten til foreningen »Düppel-Arnkiel«, samt at de fleste af de sønderjyder, han havde talt med, ville have monumenterne fjernet. De var tyske sejrsmonumenter og ikke pietetstegn, mente de. Selv foreslog Hammerich dem erstattet af en såkaldt »fordringsløs« mindesten på Dybbøl for de faldne på begge sider, mens H. P. Hanssen foreslog en udveksling af de to monumenter med Istedløven.

Den foreløbige ende på sagen om udleveringen af monumenterne

Düppel Denkmal med omgivende anlæg set fra sydvest. Før 1920. Man ser tydeligt, at sejrsmonumentet var omgivet af mange træer og buske. Hvis beplantningen fik lov til at skyde i vejret, mistede monumentet noget af sin dominans på Dybbøl Banke. Det var netop hvad der skete efter 1920. Foto: Museet på Sønderborg Slot.

til Tyskland kom, da udenrigsminister Harald Scavenius i en fortrolig note af 6. november 1920 til von Neurath afviste ønsket om en overdragelse af ejendomsretten til den tyske forening. I stedet foreslog Scavenius en udveksling med Istedløven og opstilling af en neutral mindesten på Dybbøl. Som betingelse for at denne aftale kunne komme i stand, forlangte udenrigsministeren, at ingen af de tre mindesmærker efter udvekslingen blev opstillet i Slesvig. Udenrigsministeren udtrykte endvidere håb om, at gesandten havde forståelse for, at de to monumenters forbliven i Danmark ikke var ønskelig på grund af deres specielle karakter.⁹ Noten viste således klart, at det var Düppel Denkmals og Arnkiel Denkmals karakter som tyske sejrsmonumenter, der var anstødsstenen for den danske stat. Men i stedet for ensidigt at fjerne dem, gik staten fra begyndelsen pragmatisk til værks og fremsatte et diplomatisk forslag om udveksling med Istedløven overfor den tyske regering.

Et tysk svar på noten af 6. november 1920 kom imidlertid aldrig. Derimod udarbejdede den tyske afviklingskommissær for Nordslesvig, Trümpelmann, en liste over de grave og mindesmærker, hvis tilsyn man fra tysk side foreslog blev overdraget til en tysk veteranforening i Sønderborg. Denne liste blev den 15. december 1920 overdraget til den danske administrator for Sønderjylland, Viggo Haarløv. Både Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal var med på listen. Statsministeriet var ikke begejstret og frygtede, at monumenterne ville blive brugt til tyske manifestationer. Efter anbefaling fra Martin Hammerich, nu kontorchef i Udenrigsministeriet, samt ministeriets direktør, grev Reventlow, besigtigede den tilsynsførende med de danske krigergrave i udlandet, oberstløjtnant Dornonville de la Cour, de omtalte grave og mindesmærker. de la Cour fandt i sine bemærkninger herom den 30. maj 1921, at Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal sammen med et par andre mindesmærker kun forherligede den sejrende part i krigen 1864 og derfor burde fjernes. Hvis tyskerne ikke ville gå med til det, kunne der fra dansk side henvises til, at tyskerne jo selv havde fjernet Istedløven fra kirkegården i Flensborg i 1864. Tilsynet med tyske krigergrave i området kunne derimod overdrages til en repræsentant for den tyske regering, mente de la Cour.¹⁰ Foreløbigt skete der dog ikke mere i sagen.

En mislykket byttehandel

Tilsyneladende uafhængigt af sagsforløbet blev der i april-maj 1921 i de nordslesvigske aviser *Danskeren* og den af H.P. Hanssen ejede *Hejmdal* givet udtryk for støtte til en forhandlingsløsning med tyskerne. I *Danskeren* mente skribenten »x« således om tyske mindesmærkers eventuelle forbliven i Nordslesvig, at der måtte være tale om dansk-tysk gensidighed, og at lokalbefolkningens holdning var afgørende. Den skulle jo »gaa og se paa disse Mindesmærker – løftes ved dem eller krænkes af dem [...]« Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal repræsenterede dog en vis kunstnerisk værdi og historisk berettigelse. De kunne derfor blive stående, hvis Istedløven kom tilbage til Flensborg efter forhandlinger, mente skribenten. *Dybbøl-Posten* kunne også til nød gå med til, at sejrsmonumenterne blev stående, hvis Istedløven kom tilbage til Flensborg. »Men ellers maa de bort. Det vil der næppe være delte Meninger om blandt sønderjyske Danske nord og syd for den nuværende Grænse«, skrev *Dybbøl-Posten*

om de to monumenter, som avisen kaldte »[...] slet og ret pralende Sejrstegn, tilmed grimt og lidet passende til Landskabet«. *Dybbøl-Postens* kommentar var udløst af et læserbrev i dagbladet *København*, hvori den sønderjyske forkæmperske, frøken Anna Thalbitzer, i april krævede Düppel Denkmal fjernet. »Skal Danmarks Konge og Folk mødes der i Forstaaelsens stille jublende Glæde, tæt ved Fjendens Symbol paa dens jernhaarde Undertrykkelse af vort Folk,« spurgte Anna Thalbitzer og henviste til fjernelsen af Istedløven i 1864. Mod-sætningen mellem sejrsmonumenterne og områdernes betydning som dansk nederlagssted træder her tydeligt frem.¹¹

Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal var ikke de eneste tyske mindesmærker, der blev diskuteret. I Haderslev opstod der eksempelvis en livlig debat, da et mindesmærke for de slesvig-holstenske insurgenter i Treårskrigen i 1921 blev fjernet efter en magistratsbeslutning. Og da blandt andet *Randers Amtsavis* den 12. maj 1921 meddelte, at staten på grund af stemningen i lokalbefolkningen havde besluttet at lade tyske mindesmærker i Nordslesvig blive stående til minde om preussisk undertrykkelse, kommenterede *Danskeren*, *Dybbøl-Posten* og *Hejmdal* spørgsmålet om mindesmærkerne. Alle tre aviser afviste, at det skulle være den sønderjyske befolknings holdning at lade diverse tyske mindesmærker blive stående. Hverken *Dybbøl-Posten* eller *Hejmdal* troede på, at regeringen allerede havde truffet en beslutning om monumenterne. *Hejmdal* mente således, at »[...] det kan betragtes som givet, at Spørgsmaalet om deres Fremtid vil blive drøftet ved de forestaaende Forhandlinger mellem Danmark og Tyskland, inden der træffes en endelig Afgørelse«. ¹² Om avisernes kommentarer vitterligt stemte overens med holdningen i den dansksindede befolkning i Nordslesvig, er dog vanskeligt at afgøre. Nogen meningsmåling var der jo trods alt ikke tale om.

Den 23. maj 1921 indledtes de dansk-tyske forhandlinger i København om en række praktiske problemer i forbindelse med Nordslesvigs indlemmelse i Kongeriget – herunder spørgsmålet om udveksling af kulturhistoriske genstande. Blandt de danske forhandlere var også Martin Hammerich, ligesom H. P. Hanssen undertiden blev indkaldt. Hammerich søgte forgæves efter en anledning til officielt at fremdrage forslaget om en udveksling af sejrsmonumenterne på Dybbøl og Arnkiel med Istedløven, men nåede efterhånden til en erkendelse af, at tyskerne under ingen omstændigheder ville acceptere forslaget.¹³

I september-oktober konfererede Martin Hammerich med H.P. Hanssen om sagen. Hammerich antog, at den sønderjyske befolkning ønskede sejrsmonumenterne fjernet. Hvis sagen fra officielt dansk hold skulle rejses, måtte det ske efter pres fra lokalbefolkningen og de lokale aviser på Als og Sundeved. Det ville give regeringen en ydre anledning til at tage sagen op. H.P. Hanssen fik udvirket en henvendelse i sagen fra amtmænd Lundbye i Sønderborg til Indenrigsministeriet, men Udenrigsministeriet mente ikke, at denne henvendelse kunne bruges. H.P. Hanssen havde endog talt med kong Christian X om sagen under et besøg i Nordslesvig, og de havde været enige om, at en ensidig dansk fjernelse var betænkelig. Heller ikke senere i de dansk-tyske forhandlinger lykkedes det at få sagen rejst, inden den dansk-tyske traktat blev undertegnet den 10. april 1922.¹⁴

Det lykkedes altså ikke at få en ordning på spørgsmålet ad diplomatisk vej. I sommeren 1922 rådslog den danske stat på ny om, hvad der skulle blive af monumenterne. Den 4. august 1922 havde udenrigsminister Harald Scavenius en samtale om de tyske krigergrave og mindesmærker med de nordslesvigske rigsdagsmænd fra partiet Venstre, H.D. Kloppenborg-Skrumsager, Hans Jepsen Christensen, Andreas Karberg og Mads Gram samt den konservative Holger Andersen. Alle var enige om, at tilsynet med grave og monumenter på kirkegårde kunne overdrages til den tyske regering, men ikke til en lokal tysk forening. Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal ville Mads Gram have fjernet, men det var de øvrige deltagere med Hans Jepsen Christensen i spidsen imod. Monumenterne skulle tilbydes den tyske regering, og hvis ikke denne ville have dem, skulle de blive stående som minde over tiden under tysk herredømme. Monumenterne skulle forvitte og træerne omkring dem have lov at gro op. I øvrigt skulle staten forbeholde sig sin stilling. Dette synspunkt fik støtte fra udenrigsministeren og fra statsminister Niels Neergaard.¹⁵ Den danske stat ville altså fortsat af med sejrsmonumenterne, uanset at den tyske regering ikke ville bytte med Istedløven. Men det skulle i så fald ske ved, at monumenterne gradvist forfaldt; ikke ved en ensidig dansk fjernelse.

Forslaget om overtagelse af tilsynet med de tyske krigergrave og monumenter for faldne blev meddelt den tyske regering i en verbalnote den 16. september 1922. Om sejrsmonumenter, herunder først og fremmest de to på Dybbøl og Arnkil, meddeltes kun, at den danske regering forbeholdt sig sin stilling, indtil nærmere overvejelser var

gjort. Martin Hammerich udtrykte imidlertid overfor legationsråd von Jena, der havde deltaget fra tysk side i traktatforhandlingerne, formodning om, at monumenterne ville blive stående, hvis ikke forslaget om udveksling med Istedløven blev antaget. Det skete imidlertid ikke, og i februar 1923 fik den tyske konsul Kühne i Aabenraa overdraget tilsynet med de tyske krigergrave i Nordslesvig.¹⁶

Monumenterne bliver hvor de er

Efterhånden satte vejr og ukrudt sit præg på Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal og deres omgivelser. Dertil kom hærværk mod reliefferne. I marts 1921 opgav statsadvokaten at rejse tiltale mod et par københavnske herrer, som var mistænkt for at have kastet sten mod Arnkiel Denkmal. Ifølge *Dybbøl-Posten* var vidnerne til hærværket blevet usikre på, om de havde set rigtigt, og dermed faldt sagen. I april 1922 fik tre danske soldater fra Sønderjysk Kommando derimod hver to dages fængsel for sammen med nogle civile personer at have fjernet og ødelagt nogle kranse, der i stilhed var blevet nedlagt ved Düppel Denkmal af to tyske foreninger den 17. april. »Zu unserer Bedauern müssen wir feststellen, dass der fanatische Deutschenhass sich gegen die Kränze am Düppeldenkmal gerichtet hat,« skrev *Sønderburger Zeitung* om episoden. Efter denne kritiske kommentar beklagede chefen for Sønderjysk Kommando, oberst Moltke, hændelsen overfor de pågældende tyske foreninger i Sønderborg. Politimesteren i Gråsten, som området hørte under, foranstaltede en efterforskning efter de civile gerningsmænd, men tilsyneladende uden held.¹⁷ Tidens tand skulle have lov til at nedbryde monumenterne lidt efter lidt – ikke tilfældige hærværksmænd.

I Statsministeriet og Udenrigsministeriet fulgte man med i, hvad der blev skrevet i tyske aviser om monumenterne. De spredte klager over forfaldet, som af og til kom til udtryk, fik dog ikke den danske stat til at reagere. Helt passiv forholdt staten sig imidlertid ikke. Når det gjaldt danske ønsker vedrørende monumenterne, var man ganske anderledes imødekommende. I januar 1923 efterkom staten således et ønske fra Komiteen for Erhvervelse af Dybbøl Skanser om at få fjernet to flagstænger og en indgangslåge ved Düppel Denkmal. Og komiteen fik endda lov til at omkranse monumentet med cementsten for at markere den forsvundne skanse IV's beliggenhed.¹⁸

Det var kun på grund af en direkte henvendelse fra den tyske kon-

sul Kühne i Aabenraa, at spørgsmålet om monumenterne i slutningen af 1923 igen blev drøftet i København. I november forespurgte konsulen hos oberstløjtnant Dornonville de la Cour, om den danske stat agtede at vedligeholde Düppel Denkmal. Kühne mente ved en tidligere lejlighed at have forstået på oberstløjtnanten, at den danske stat ville sørge for monumenterne. Hvis dette alligevel ikke var tilfældet, ville nogle af konsulens kontakter for egen regning bidrage til en istandsættelse. Oberstløjtnanten afviste det som en misforståelse, at han skulle have udtalt sig således og indberettede sagen til Statsministeriet for at få at vide, hvad han videre skulle svare konsulen. Direktør grev Reventlow i Udenrigsministeriet ridsede de forskellige handlingsmuligheder op: Enten kunne man helt nægte at diskutere sagen med tyskerne, så længe de ikke havde givet svar på forslaget om en udveksling med Istedløven af 6. november 1920. Eller også kunne man genfremsætte udvekslingsforslaget, selvom den tyske regering næppe havde ombestemt sig på dette punkt. Endelig kunne staten udlevere monumenterne uden compensation. Grev Reventlow anmodede om, at der blev indhentet en udtalelse om holdningen i Nordslesvig fra Martin Hammerich, der i øvrigt nu var dommerfuldmægtig i Løgumkloster.

Hammerich mente, at staten burde stå fast på noten af 6. november 1920. Så ville tyskerne ikke få overladt ejendomsretten til de pralende og uskønne monumenter, og staten ville slippe for en vedligeholdelsespligt. Hammerich kunne i øvrigt meddele, at udenrigsminister Harald Scavenius engang havde oplyst, at baron von Neurath rent faktisk *havde* afvist forslaget om at bytte med Istedløven, om end kun mundtligt. Det ville altså næppe være en farbar vej at slå for hårdt på, at noten var forblevet ubesvaret. Endvidere oplyste Hammerich, at en ensidig udlevering *uden* Istedløven som modydelse ville støde folkestemningen i Nordslesvig. Hammerich anbefalede derfor, at oberstløjtnant de la Cour svarede konsul Kühne, at der i sin tid var stillet et dansk forslag om udveksling af de to monumenter med Istedløven. Løsningen på problemet blev altså forstat at binde det sammen med spørgsmålet om Istedløven: Den 29. februar 1924 blev de la Cour af Statsministeriet bedt om at svare konsul Kühne som foreslået af Hammerich.¹⁹ Baggrunden for den danske stats diplomatiske fremgang anes her: Uro i lokalbefolkningen i Nordslesvig skulle undgås. Derfor kunne Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal ikke bare udleveres uden modydelse. Men de kunne heller ikke bare fjernes egenhændigt.

Dybbøl Banke i dag: Efter fjernelsen af Düppel Denkmal blev fundamentet fra blokhuset i den gamle danske skanse IV fritlagt. Det eneste vidnesbyrd om Düppel Denkmals nøjagtige placering ses på fundamentets sydvestlige hjørne, hvor betonen har været brudt op for at give plads til monumentets fundament. Til højre i billedets baggrund ses mindestenen for kaptajn Lundbye, der faldt under forsvaret af skanse IV den 18. april 1864. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

Sejrsmonumenternes forfald blev igen aktuelt, da Statsministeriet modtog en klage af 26. juli 1924 fra det tyske forbund af soldaterforeninger i Nordslesvig. Forbundet klagede over Düppel Denkmals og den omgivende bevoksnings tilstand. »Als ehemalige deutsche Soldaten, von denen die meisten Kombattanten des Weltkrieges sind, bedauern wir, das diese historische Stätte einer so pietetslosen Behandlung ausgesetzt ist,« hed det i gengivelsen af klagen i såvel *Apenrader Tageblatt* som *Flensburger Nachrichten* og *Hamburger Nachrichten*, der senere også meddelte, at de tyske spejdere i Sønderborg en søndag havde taget sagen i egen hånd og luget ukrudt ved monumentet.²⁰

Udenrigsministeriet var nu blevet betænkelig ved blot igen at henvise til det gamle udvekslingsforslag. Ret beset kunne man jo efter Hammerichs oplysning om von Neuraths mundtlige afslag ikke længere hævde, at der ikke forelå noget tysk svar. Hvis staten i stedet valgte at arbejde for, at monumenterne blev udleveret uden Istedløven i bytte, måtte det undgås, at den nordslesvigske befolkning opfattede det som en opgivelse af Istedløven. Amtmand Lundbye indberettede overfor Udenrigsministeriet, at han ved selvsyn havde konstateret, at der rent faktisk *var* blevet luget ukrudt ved Düppel Denkmal! Fra Stiftamtmand Viggo Haarløv i Haderslev modtog Udenrigsministeriet det råd at lade monumenterne blive, hvor de var. Han frarådede såvel en udveksling som en fjernelse af monumenterne. Kun turister og tilflyttere nordfra ville have dem væk, mente han. Lokalbefolkningen havde vænnet sig til dem, og en fjernelse ville skabe harme i det tyske mindretal og derved hindre national forsoning i Nordslesvig. H. P. Hanssen sluttede sig til Haarløvs udtalelser. En fjernelse nu ville blive anvendt til tysk agitation.²¹ Endnu en gang var hensynet til faren for national uro i grænselandet udslagsgivende for den danske stats fremfærd. Efter råd fra lokalt hold opgav den danske stat nu at få sejrsmonumenterne fjernet både på den ene eller den anden måde.

Udenrigsministeriet frarådede nemlig i december 1924 Statsministeriet at tage forslaget om udveksling med Istedløven op igen. Begrundelsen var, at nedtagningen af monumenterne på tysk side kunne udlægges som værende i modstrid med den danske regerings ønske om ro i grænselandet. En dansk fjernelse af monumenterne frarådedes også af hensyn til lokalbefolkningen. Det hjemmetyske soldaterforbunds henvendelse krævede ikke noget svar, men Udenrigsministeriet henstillede, at Düppel Denkmals omgivelser blev holdt i

ordentlig stand. Hertil meddelte Statsministeriet, at der allerede var optaget påbud herom i en instruks af 22. oktober 1924 til den lokale tilsynsførende med denne del af nationalparken på Dybbøl, som var gårdejer Chresten Struck på den nærliggende Skansegården. Han skulle tage sig af anlægget, men ikke af selve monumentet.²²

Da en tysk forening i Sønderborg i 1925 tilbød skovløber Christian Jensen, der boede i Skovfogedhuset på Arnkil, 100 kr. årligt for sit tilsyn med Arnkiel Denkmal, besluttede Statsministeriet selv at yde skovløberen dette vederlag. Dette skete efter at amtmand Lundbye og Udenrigsministeriet havde peget på det uheldige i, at tilsyn med dansk statsejendom blev betalt af tyske kasser.²³ Skulle anlæggene absolut vedligeholdes, ville den danske stat altså være suveræn herre i eget hus og selv betale for arbejdet.

Den uundgåelige vedligeholdelse

Det ser i det hele taget ud til, at centraladministrationens udtalte modvilje og ønske om at slippe af med Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal gradvist tog af i løbet af første halvdel af 1920'erne. Fra at stå på det entydige standpunkt, at monumenterne var forstyrrende elementer på danske erindringssteder og derfor skulle fjernes, havde man nu i nogen grad vænnet sig til dem. Denne udvikling skyldtes måske, at i hvert fald Düppel Denkmals omgivelser i disse år undergik væsentlige forandringer. I 1920 blev der rejst en dansk flag-bastion mellem Dybbøl Mølle og Düppel Denkmal. I 1923 begyndte en komité med blandt andre museumsinspektør Jens Raben, leder af Museet på Sønderborg Slot, samt postmester M. O. Ræder at rejse mindsten på Dybbøl Banke og Arnkil, hvor man vidste, at der var faldet danske soldater i 1864. Og i 1924 blev skansearealerne overdraget til staten som nationalpark, efter at de forsvundne danske skansers placering var blevet markeret i terrænet med sten. Allerede i 1925 bar især Dybbøl Banke tydeligt præg af at være et dansk mindested. Det kan have mildnet den danske kritik af Düppel Denkmals dominans.²⁴

Selvom den danske stat var begyndt at vedligeholde monumentanlægge, var sagen dog langt fra slut. I en note af 8. september 1924 anmodede Berlin den danske regering om at anerkende overdragelsen i 1920 til den tyske forening »Düppel-Arnkiel«, så denne kunne foretage vedligeholdelsen. Den danske regering gav et henholdende

svar den 19. november 1924, men den tyske regering henvendte sig atter i noter af 18. juni og 8. oktober 1925. Blandt sagsakterne ses også udklip fra tyske aviser fra 6. og 11. juni samt 15. og 17. oktober 1925, hvori der klages over Düppel Denkmals forfald. Et sidetårn var begyndt at hælde slem, og der ankedes især over, at man ikke fra tysk side måtte foretage vedligeholdelsen, også selvom det egentlig burde være den danske stats pligt, når den ikke ville afgive ejendomsretten til monumentet. »Es ist bekanntlich in Nordschleswig viel gefündigt worden gegen deutsche Denkmäler und Denksteine; um so mehr sollte die dänische Regierung sich bemühen, ihrerseits mehr Pietät zu beweisen als der fanatische und verhetzte Teil der Bevölkerung.« hed det således i *Apenrader Tageblatt* og *Kieler Zeitung*.²⁵

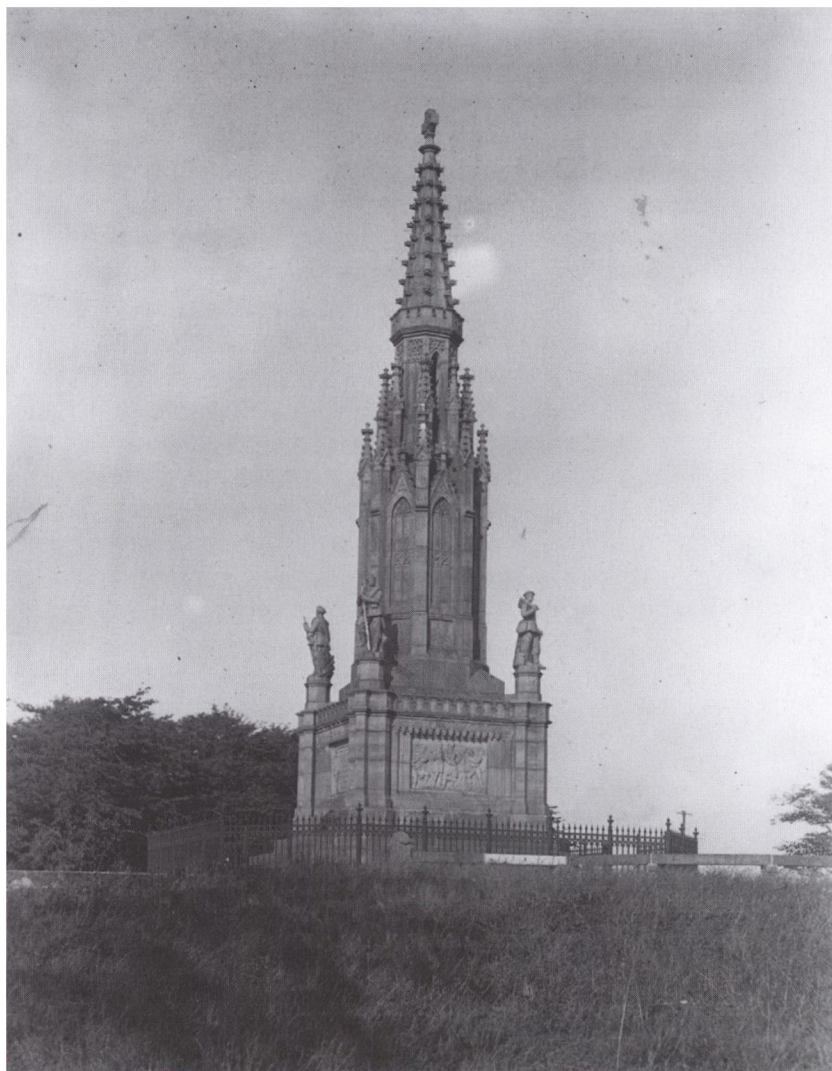
Dette pres fra tysk side gjorde igen spørgsmålet om ansvaret for vedligeholdelsen aktuelt for den danske stat. Udenrigsminister Carl Moltke mente, at omgivelserne burde vedligeholdes af hensyn til blandt andet tyske turister. En vedligeholdelse af selve monumentet ville imidlertid være et brud på den hidtil indtagne danske holdning, og en sådan forudsatte nye drøftelser i regeringen og med sønderjyske personligheder. Carl Moltke drøftede selv sagen med de nordslesvigske rigsdagsmænd H.P. Hanssen, Venstre, socialdemokraten J. P. Nielsen og den radikale Nis Nissen. Resultatet af disse drøftelser er dog ukendt. Amtmand Lundbye anbefalede til afdelingschef Engell i Udenrigsministeriet, at den danske stat selv vedligeholdt monumentet, da det var dansk statsejendom. Amtmand Kresten Refslund Thomsen i Aabenraa, der var H.P. Hanssens tidligere redaktør af *Hejmdal*, anbefalede det samme, da et bevidst tilsigtet forfald ville give stadige nationale rivninger. Efter selv at have besigtiget monumentet nåede også afdelingschef Engell til klarhed. Overdragelsen af ansvaret til en tysk forening ville irritere den danske befolkningsdel. En fjernelse af monumentet ville derimod irritere det tyske mindretal. Det bedste ville derfor være, om den danske stat selv tog sig af vedligeholdelsen.²⁶

Statsministeriet anbefalede også en drøftelse med de nordslesvigske rigsdagsmænd. Fuldmægtig Holck foreslog en såkaldt »rimelig« dansk vedligeholdelse. Derved ville en af årsagerne til misstemningen mellem dansk og tysk i grænselandet elimineres. Monumentet hædredde jo også det danske forsvar af Dybbølstillingen jævnt før relieffet med løjtnant Ancker. Departementschef Frederik V. Petersen mente derimod, at ordningen fra mødet i 1922 om at monumentet skulle

forfalde, stemte overens med den sønderjyske befolknings holdning. Hvis monumentet derimod skulle vedligeholdes, burde man overveje en udvidelse af ordningen med til de tyske krigergrave til også at omfatte Düppel Denkmal.²⁷

Statsminister Thorvald Stauning drøftede sagen med otte nordslesvigske rigsdagsmænd den 25. november 1925. H.D. Kloppenborg-Skrumsager mente, at monumenterne fortsat burde forfalde, når udvekslingen med Istedløven var opgivet. Departementschef Frederik V. Petersen advarede om, at det ikke ville standse de tyske klager. C.O. Pedersen fra partiet Venstre beklagede udvekslingsforslaget, da det krævede store tyske indrømmelser. Holger Andersen og Hans Jensen Christensen mente, at den tyske stat kunne overtage vedligeholdelsen, som tilfældet var med krigergravene, men det afviste de øvrige rigsdagsmænd og afdelingschef Engell. Monumenterne var dansk statsejendom, og de ville uundgåeligt blive brugt til tysk agitation, hvis ansvaret blev overdraget til den tyske stat. Desuden kunne man ikke være sikker på, at den tyske stat før eller siden ikke alligevel ville overlade vedligeholdelsen til en lokal tysk soldaterforening. Den danske stat burde derfor udbedre hærværksskader, men ikke almindelig forvitring. Træerne ved Düppel Denkmal skulle gro op og afskudte næser på Arnkiel Denkmal ikke genopsættes. H.P. Hanssen og Andreas Karberg oplyste i øvrigt, at monumenternes forvitring allerede var begyndt i tysk tid. Den radikale Nis Nissen ville derimod også forebygge forvitring. Han gav H.P. Hanssen ret i, at befolkningens syn på monumenterne ville ændres, efterhånden som de kunne betragtes som historiske mindesmærker. Nis Nissen pegede på, at Düppel Denkmal også respekterede det danske forsvar i 1864. Socialdemokraten J.P. Nielsen mente, at den sønderjyske befolkning ønskede, at staten stod for vedligeholdelsen, og han pegede på, at Düppel Denkmal stadig var en turistattraktion. Statsminister Stauning konkluderede til sidst, at sagen burde drøftes nærmere med henblik på at udbedre hærværksskader, uden at der blev tale om en egentlig genopbygning.²⁸

Statsminister Stauning bad efterfølgende Udenrigsministeriet efterprøve, hvilken mulighed der var den bedste. I en indhentet kommentar hertil udtrykte Martin Hammerich fortsat modvilje mod sejrsmonumenterne, men anerkendte, at man på mødet med de otte rigsdagsmænd den 25. november vanskeligt kunne have indtaget et andet standpunkt end det, man var nået frem til. Udenrigsministeriet anbe-

Det mådeligt istandsatte Düppel Denkmal set fra sydvest. Cirka 1926. Under vedligeholdelsesarbejderne i april 1926 blev den ene bænk repareret med imiteret sandsten. På billedet ses det udskiftede stykke som en lys stribe. Den tilsynsførende bygningsinspektør fandt reparationen afstikkende. Men da et nyligt afholdt tysk stævne ikke havde medført klager over bænken, fandt inspektøren alligevel ikke, at det var nødvendigt med en udskiftning. Derved blev det så. Nok skulle monumentet vedligeholdes, men kun så meget, at man undgik tyske klager! Foto: Museet på Sønderborg Slot.

falede til slut, at den danske stat selv vedligeholdte monumenterne, hvilket meddeltes det tyske gesandtskab i København den 9. december 1925. Düppel Denkmal blev herefter istandsat for 2.600 kr. i foråret 1926, så det fremstod som ved overtagelsen i 1920. Det svarede til omkring 70.000 kr. i 2003-priser. Istandsættelsen synes at have begrænset sig til, at sidetårnet blev rettet op og monumentet rensed for snavs samt at enkelte revner blev udbedret. Arbejdet blev udført af stenhuggerfirmaet Chr. Iversen, Sønderborg.²⁹

Istandsættelsen af Arnkiel Denkmal blev udsat efter vurdering af bygningsinspektør Petersen. Først efter en ny henvendelse fra den tyske gesandt i 1927 foretoges vedligeholdelsesarbejder her. Gitteret omkring monumentet blev støbt fast i sokkelen og malet, fugearbejde blev udført på monumentets fodstykke og de omgivende sandstensbænke, ligesom der blev fjernet ukrudt fra fodstykket.³⁰

Således endte den danske stat med at vedligeholde de monumenter, som den oprindeligt ville bytte med Istedløven. Kursskiftet var foretaget efter samråd med lokale nordslesvigske rigsdagsmænd og statsembedsmænd. Det var betinget af et ønske om at undgå, at monumenterne forårsagede politisk og national uro i det nyligt indlemmede Nordslesvig. Ro i hverdagen var altså vigtigere end at komme af med de to anmassende sejrsmonumenter. Af pragmatiske hensyn fik de derfor lov at blive stående, hvor sejrherrene i sin tid havde sat dem.

Egentlig restaurering

At dømme efter sagsakterne i de to ministeriers arkiver blev anlæggene ved Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal holdt i god stand af de to tilsynsførende, som også foranledigede, at gitrene blev malet et par gange efter 1926-27. I hvert fald skal vi helt hen til maj 1938, før der igen blev anledning til klager fra tysk side. I en note fra det tyske gesandtskab i København til Udenrigsministeriet ankede man over monumenternes ringe tilstand. Begge havde revner og udviste tegn på forvitring, mens indskrifterne var ulæselige og beplantningen var i orden.³¹

Igen blev der indhentet kommentarer fra lokale embedsmænd. De to tilsynsførende, Chresten Struck og skovløber Christian Jensen, bekræftede, at både Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal var slemt medtagne. Chresten Struck påtænkte dog først at foretage et større

Arntkiel Denkmal under restaurering 1939. De to sejrsmonumenter blev pakket ind i stilladser fra firmaet Wasa A/S, København. Højden på Düppel og Arntkiel Denkmal angives ofte til henholdsvis 22 og 18 meter. Det var formentlig også disse højder, der blev opgivet til stilladsfirmaet. Under opbygningen af stilladset viste det sig imidlertid, at monumenterne var henholdsvis 24 og 20 meter. Det gjorde restaureringen en del dyrere end budgetteret. Foto: Rigsarkivet: SM 3/1946.

eftersyn af Düppel Denkmal i finansåret 1940/41. Politimesteren i Sønderborg mente derimod efter en besigtigelse, at der ikke var anledning til en større restaurering, selvom især Arntkiel Denkmal var medtaget. Aabenraa-Sønderborg Amt henstillede derimod, at udbedring af Arntkiel Denkmal blev taget under overvejelse, mens der ikke var nogen grund til at fremskynde en restaurering af Düppel Denkmal, som jo alligevel skulle efterses i 1940/41. Men da sagen nu var blevet rejst af det tyske gesandtskab, besluttede Statsministeriet alli-

gevel at foretage en restaurering af begge sejrsmønstre. Dette meddeltes det tyske gesandtskab i en verbalnote af 15. oktober 1938.³²

Den danske stat var altså nu langt hurtigere til at imødekomme de tyske ønsker. Dette skyldtes utvivlsomt de ændrede politiske forhold i Tyskland og den danske regerings hensyntagen hertil. Nazisternes magtovertagelse i Tyskland havde bestemt ikke mindsket ønsket om at undgå uro omkring Nordslesvig – ej heller når det gjaldt de to sejrsmønstre. Så hellere selv restaurere dem.

Mens indskrifterne og gitteret ved Düppel Denkmal straks blev malet, blev den øvrige restaurering udsat på grund af årstiden. Det øvrige arbejde blev udført fra august til oktober 1939 af stenhugger Th. Petersen, København, efter forslag og tilsyn af billedhuggeren Jens Lund. Mos, lav og snavs blev fjernet. Under arbejdet viste det sig, at der ved rensningen af Düppel Denkmal i 1926 var blevet brugt for megen syre, hvilket var gået hårdt ud over sandstenen. Endvidere var der en del frostsprængninger, som også Arnkiel Denkmal led af overalt på grund af, at monumentet i sin tid ikke var blevet ordentligt opstillet. Det betød, at flere sten måtte udskiftes. Begge steder blev også stenbænkene rundt om mønstrene udbedret. Derimod synes afskudte næser etc. ikke at være udbedret, ligesom Jens Lunds forslag om en udtynding af beplantningen ved Arnkiel Denkmal heller ikke synes udført. Restaureringerne kostede staten i alt 6.643 kr. Det svarer til omkring 170.000 kr. i 2003-priser og lå langt over de oprindeligt budgetterede 2.500 kr, idet mønstrene blandt andet viste sig at være højere end angivet til det antagede stilladsfirma. Til sidst fik Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal en gang formalin for at hindre nye forvittringer. Billedhugger Jens Lund mente, at mønstrene efter restaureringen kunne stå i en lang årrække uden yderligere behandling og tilsyn.³³ Sådant skulle det jo ikke gå, men i sagsakterne tyder intet på, at mønstrene voldte den danske stat yderligere besvær, før de blev sprængt i luften i 1945.

Da sejrsmønstrene forsvandt

Natten til søndag den 13. maj 1945 lød et højt brag fra Dybbøl Banke. Alarmeret af braget og af en beboer i området tog to mand fra politiet i Sønderborg straks til stedet. Her fandt de Düppel Denkmal sprængt til ruiner, mens de nærmeste huse havde store skader. Tidligt onsdag morgen den 13. juni 1945 blev politiet i Sønderborg igen alarmeret af

et brag. Denne gang fra Arnkiel Denkmal. Her var der imidlertid kun sprængt tre hjørner af monumentet, men allerede den næste nat blev også resten af monumentet sprængt i luften.

I dagene efter sprængningen af Düppel Denkmal blev der i pressen gættet på de mulige gerningsmænd. Nogle mente, at det var hjemmetyskere, andre at det var såkaldte HIPO-folk, og endnu andre at det var danske modstandsfolk, der stod bag sprængningen. På trods af assistance fra politiets tekniske afdeling, lykkedes det ikke at finde gerningsmændene. Ved samme lejlighed undersøgte politiet også en række attentater mod tyske forretninger i Sønderborg den 13., 16. og 17. juni. Otte personer blev anholdt, men de tilstod kun attentatet mod slagter W. Kurzke i Sønderborg. For dette forhold idømtes de henholdsvis ni måneders og et års fængsel. Andet fandt politiet ikke beviser for.³⁴

Gerningsmændene bag sprængningerne af Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal var formentlig danske modstandsfolk, ligesom det var tilfældet ved sprængningen af Knivbjergtårnet nord for Aabenraa den 16. august 1945.³⁵ I så fald var der næppe kun tale om en specifik modvilje mod monumenterne, men snarere om en generel antitysk aggression som følge af indestængte frustrationer fra besættelsestiden. På den måde kan ødelæggelsen ses som et ekstremt udslag af den generelle modsætning mellem modstandsbevægelsen og de mere pragmatiske embedsmænd og politikere i statsadministrationen. Her var man efterhånden blevet ganske godt tilfreds med den opnåede ordening. Siden 1925 havde en fjernelse af monumenterne ikke været på tale, og man havde tilmed – med få undtagelser, som bekræftede reglen – fået ro om dem. Sprængningerne var heller ikke nødvendigvis et udtryk for nordslesvigernes generelle holdning til de tyske monumenter. Sprængningerne i sig selv var kun en lille persongruppes værk. *Dybbøl-Posten* og *Hejmdal* beklagede således sprængningen af Düppel Denkmal: »Den er i Slægt med Nazimetoderne, og dem skulle vi Danske dog nu endelig være fri for,« skrev de to aviser. I *Dannevirke* tog Bjørn Svensson også afstand fra sprængningen af Düppel Denkmal: »Det danske Folk skal ikke bære sig ad som det tyske«, lød det fra Bjørn Svensson.³⁶ Nogen entydig opbakning i Nordslesvigs dansksindede befolkning til sprængningerne af monumenterne, synes der altså ikke at have været tale om.

Allerede den 15. maj 1945, altså blot to dage efter sprængningen af Düppel Denkmal, fremkom der i *Jydske Tidende* et forslag om at rejse

et monument for faldne danske frihedskæmpere på Düppel Denkmals plads. I juli foreslog journalist Christian Damm et mindesmærke for Danmarks frihed, mens billedhuggeren Knud Brøndsted ville skabe en mindebrønd for de danske sønderjyders nationale kamp. Formanden for den lokale naturfredningskomite, forhenværende postmester M. O. Ræder, afviste Christian Damms forslag, da Dybbøl Banke alene skulle være helliget mindet om skansernes tapre forsvarere.³⁷ Heller ikke monumentpladsens fremtid var der altså enighed om.

Men under alle omstændigheder måtte den danske stat nu til at finde ud af, hvad den skulle stille op med de to ruiner. Statsministeriet anmodede den 29. maj 1945 amtmand Kresten Refslund Thomsen om en udtalelse i sagen. Amtmanden gik til M. O. Ræder, som i juni foreslog, at resterne af Düppel Denkmal blev fjernet helt, og at skanse IV blev markeret tydeligere, blandt andet gennem afdækning af fundamentet fra skansens blokhus og rydning af det meste af buskadset. Måske kunne der i skansens midte plantes en »frihedsbøg«, som mindestenen for kaptajn Lundbye eventuelt kunne flyttes hen foran. Der måtte endvidere ved fjernelsen af ruinerne tages hensyn til det grundstendokument, som ifølge museumsinspektør Jens Raben var indmuret i monumentets sokkel. Amtmanden tiltrådte stort set M. O. Ræders forslag og anbefalede Statsministeriet at nedsætte et udvalg, der skulle undersøge, hvad der skulle ske med resterne af de to sprængte sejrsmonumenter.³⁸

Ruiner i udvalg

Igen rådførte staten sig altså med lokale folk, og deres råd blev fulgt, idet Statsministeriet den 22. september 1945 nedsatte det anbefalede udvalg. Kontorchef Holck i Statsministeriet blev formand, og udvalgets øvrige medlemmer var oberstløjtnant S.F.H.J. Bjerke fra Krigsministeriet, havearkitekt lektor C. Th. Sørensen fra Danmarks Naturfredningsforening og direktør A. Ch. Louw fra Dybbøl-Skansenævnet, mens fuldmægtig i Statsministeriet, F. V. Grage, var sekretær. C. Th. Sørensen havde i juli 1940 sammen med arkitekt Dan Fink og billedhugger Jens Lund forgæves fremsat forslag om en fuldstændig fredning af Dybbøl Banke og anlæggelse af blandt andet en mødeplads med amfiteater og et dansk-tysk mindesmærke, hvilket M. O. Ræder dengang var imod. Hovedparten af udvalgsmedlemmerne havde altså før beskæftiget sig med forholdene på Dybbøl. Monu-

Düppel Denkmal blev sprængt i luften den 13. maj 1945 kl. 00.30. I dagene derefter var ruinerne et stort tilløbsstykke. På gerningsstedet fandt politiet en tændsnor. Cirka 400 meter mod vest på chausseen var der spor af en lastvogn, der var kommet i skred ind på en mark, og et vidne så kort efter sprængningen en lastvogn køre i høj fart mod Gråsten ved Frydendal Kro. Her fortaber sporene af gerningsmændene sig. Foto: Lokalhistorisk arkiv for Dybbøl, Ulkebøl og Sønderborg.

mentudvalget blev i oktober 1945 også bedt om en udtalelse om det sprængte Knivbjergtårn. Dets samlede betænkning blev afgivet i maj 1946.³⁹

Betænkningen fastslog, at den danske stat aldrig havde påtaget sig en egentlig vedligeholdelsespligt for Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal og dermed heller ikke havde nogen pligt til at genopføre dem. Udvalget frarådede en genopførelse på stedet, idet man henviste til, at den danske stat i sin tid, det vil sige i noten af 6. november 1920, havde ønsket at udveksle monumenterne med Istedløven. Det rigtigste ville derfor være at udlevere resterne, såfremt de kompetente tyske myndigheder ønskede det. Da der knyttede sig en stor historisk interesse til især reliefferne, var en opbevaring af resterne under alle omstændigheder ønskelig. Udvalget fandt, at relieffer, inskriptioner

og eventuelt egnede sandstensblokke burde opbevares på Museet på Sønderborg Slot. Reliefferne kunne så måske restaureres og udstilles. Også sandstensbænkene og andre rester fra monumentpladserne burde opbevares, indtil der var klarhed over, om de også ønskedes udleveret til Tyskland. Udvalget frarådede anden anvendelse af disse rester, idet man fandt det upassende, hvis Danmark drog nogen som helst fordel af sprængningerne. Ved fjernelsen af monumenterne burde man også prøve at finde de indmurede grundstensdokumenter.⁴⁰ Selv om både sejrsmonumenterne og hele Tyskland lå i ruiner, anbefalede udvalget altså, at man fortsatte med at gå nænsomt og diplomatisk frem i sagen.

I udvalgets betænkning blev der endvidere peget på, at området hvor Düppel Denkmal havde stået, efter fjernelsen af ruinen burde fremstå som en græsklædt bakke uden grusbelagte stier. For at give udsigten perspektiv skulle de fleste træer bevares, mens skanse IV's ildlinie burde markeres bedre. Derimod frarådede udvalget af æstetiske grunde M.O. Ræders forslag om at fritlægge skansens gamle blokhusefundament, flytning af mindestenen for kaptajn Lundbye og plantning af et træ midt i skansen. Et forslag fra formanden for turistforeningen i Sønderborg, redaktør Chr. Refslund, om at genopføre den danske skanse IV, tog udvalget ikke endelig stilling til, men indvendte dog, at det ville ændre bakkens naturlige form. Det ville endvidere betyde, at de smukke træer blev fældet, og i det hele taget fandt udvalget, at gennemførelsen af Chr. Refslunds forslag hovedsageligt ville tale til danske nationale følelser. Udvalget frarådede også opførelse af et mindesmærke for Befrielsen som »unødigt uæskende«. Derimod foreslog udvalget, at der i overensstemmelse med udvekslingsforslaget af 6. november 1920 blev opstillet en mindesten på Dybbøl Banke for de faldne danske og tyske soldater i 1864.⁴¹

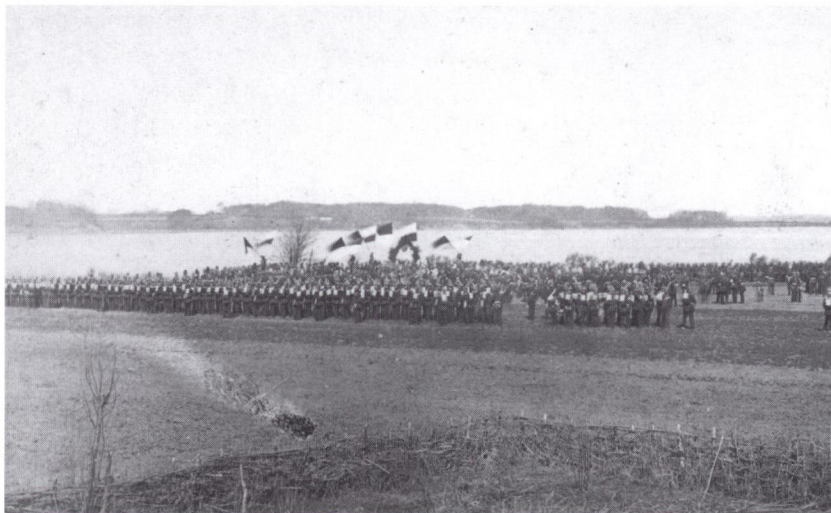
Med hensyn til Arnkiel Denkmals plads var udvalget delt mellem to synspunkter. Efter det ene synspunkt skulle alléen, stien og den kunstige forhøjning, som monumentet havde stået på, samt til dels beplantningen bevares. En fuldstændig fjernelse ville nemt få et skær af demonstration mod Tyskland og det tyske mindretal, hvilket senere kunne bebrejdes Danmark. Efter det andet synspunkt skulle derimod både beplantning, forhøjningen, alléen og stien fjernes og arealet inddrages i den omgivende mark. Dette synspunkt blev senere støttet af amtmand Kresten Refslund Thomsen og politimester Dueholm i

Sønderborg. En bevarelse kunne føre til, at stedet senere blev brugt til tysk mødeplads og måske endda give næring til et ønske om at genopføre Arnkiel Denkmal.⁴² I begge tilfælde var der altså ligesom tidligere i sagen et ønske om at undgå national uro i Nordslesvig. Det eneste, man i udvalget var uenig om, var måden hvorpå dette hensyn skulle tages.

Den endelige løsning

Statsministeriet sendte betænkningen til amtmand Kresten Refslund Thomsen, som blev bedt om at forhandle med Museet på Sønderborg Slot om opbevaringen af resterne. Herefter besigtigede amtmanden ruinerne sammen med museets bestyrelse, som var villig til at opbevare reliefferne, men som ikke havde plads til de øvrige sandstensblokke. Da disse næppe kunne bruges til vejfyld, indstillede amtmanden, at de blev nedgravet. Derimod kunne mursten og materialer fra forhøjningerne godt overlades til anden brug. Amtmanden tiltrådte udvalgets forslag om den fremtidige udformning af monumentpladsen på Dybbøl. Dog burde der fældes netop så mange med træer, så Düppel Denkmals plads ikke længere var markeret. Amtmanden støttede også en fuldstændig fjernelse af Arnkiel Denkmal.⁴³

I Statsministeriet mente kontorchef Holck, at der, forinden de øvrige sandstensblokke blev nedgravet, som en gestus over for Tyskland burde undersøges, om der var plads til dem andre steder. En nedgravning på det sted, hvor monumenterne havde stået, fandt Holck betænkelig, da stederne i så fald ville få mytisk værdi og kunne bruges til tysk agitation. Ved Arnkiel Denkmal burde højen derimod bevares. Ifølge departementschef Andreas Møller, der selv beklagede sprængningerne, ønskede kontorchefen at bevare alt, så det fra dansk side kunne hævdes, at man havde gjort alt, hvad der var muligt. Andreas Møller fandt selv dette noget vidtgående. Det burde overlades til amtmanden og repræsentanter fra Museet på Sønderborg Slot samt Nationalmuseet at udvælge de bevaringsværdige dele. Således gik det: Den 17. marts 1947 anmodede Statsministeriet amtmand Kresten Refslund Thomsen om sammen med de nævnte repræsentanter at foretage udvælgelsen af de dele, som af historiske eller kunstneriske grunde burde bevares, herunder relieffer, figurer og inskriptioner. De øvrige rester skulle nedgraves samlet hvert monument for sig, men ikke på monumentpladserne. Endvidere skulle Düppel Denkmals

Byggeriet af de to monumenter blev påbegyndt af de preussiske sejrherre allerede inden den formelle indlemmelse af det erobrede område i Preussen i januar 1867. Her er vi til festlighederne på Arnkil ved grundstensnedlæggelsen den 22. april 1865. Udsnit af stereoskopisk fotografi af F. Brandt, Flensborg. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

grundstensdokument eftersøges og Arnkiel Denkmal undersøges for et tilsvarende dokument.⁴⁴

Den 14. april besigtigede amtmanden ruinerne sammen med museumsinspektør Otto Norn fra Nationalmuseet, Jens Raben, M.O. Ræder og entreprenør Stenderup Jensen, Sønderborg, der var interesseret i arbejdet med oprydningen. På grund af den uoverskuelige mængde murbrokker var det ikke muligt at vurdere relieffernes og figurernes tilstand, og derfor blev det overladt til entreprenøren at finde resterne heraf frem og lægge dem til side med henblik på en senere vurdering. Jens Raben og M.O. Ræder mente, at man ville støde på blokhusfundamentet i skanse IV, som i så fald burde afdækkes. Besigtigelsesudvalget indstillede, at resterne af Düppel Denkmal blev nedgravet i en grusgrav ved skanse VII ca. 500 meter nord for monumentet, således at egentlige monumentrester lå nederst, dernæst murbrokker og øverst jord og muld, så arealet kunne inddrages i den omgivende mark. Arnkiel Denkmal kunne på samme måde nedgraves i en mergelgrav ca. 250 meter fra monumentet. Da det alligevel var nødvendigt at fjerne en del træer for at fjerne ruinerne på Arnkil, henstillede udvalget, at hele an-

I dag vidner kun en række træer om Arnkiel Denkmals oprindelige placering. Rækken af træer i forgrunden markerer venstre side af en lille allé, der førte ud til monumentet. Omtrent på det punkt, hvor rækken af træer rammer billedets højre kant, slog vejen et vinkelret knæk til venstre og fortsatte ud til et punkt mellem første og andet træ. Her stod Arnkiel Denkmal. Billedet er taget omtrent fra samme position som Brandts billede på modsatte side. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

lægget og alleen blev fjernet. For at hindre genopgravning foreslog udvalget endvidere, at der blev tinglyst forbud herimod, hvilket ejerne af de pågældende arealer i øvrigt var indforståede med.⁴⁵

To dage senere forhandlede Kresten Refslund Thomsen med Statsministeriet om sagen. Amtmanden var ikke stemt for, at også soldaterfigurene blev bevaret, men Statsministeriet ønskede bevarelse i stort omfang ud fra et historisk synspunkt. Kontorchef Holck fandt nedgravning af Arnkiel Denkmal i en mergelgrav uheldig, da det ville ødelægge sandstenen. Da blokkene repræsenterede tyske værdier, burde man gå forsigtigt til værks ved bortskaffelsen af dem. Departementschef Andreas Møller mente derimod, at man ikke skulle tage blokkene for højtideligt. Amtmand Kresten Refslund Thomsen var imod at opstille en mindesten på Dybbøl Banke, da det kunne vanskeliggøre afvisning af andre ønsker om monumenter. Ved forhandlingen var der enighed om at følge forslaget om afdækning af blokhusfundamentet i skanse IV, ligesom Statsministeriet støttede tinglysning af forbud mod genopgravning.⁴⁶

Endelig den 3. juni 1947 gav Statsministeriet amtmand Kresten Refs-

lund Thomsen besked på at iværksætte fjernelsen af Düppel Denkmal. Af hensyn til arealets udformning skulle blokhusfundamentet nu alligevel ikke afdækkes. Arbejdet varede fra den 9. juni til den 23. august 1947 og udførtes af entreprenør Stenderup Jensen for cirka 16.000 kr. (ca. 280.000 kr. i 2003-priser). Derimod trak fjernelsen af Arnkiel Denkmal ud på grund af forhandlinger med Statsskovvæsenet om, hvem monumentpladsen tilhørte. Først fra den 29. september til 30. november 1948 blev Arnkiel Denkmal fjernet og nedgravet i mergelgraven af entreprenør Stenderup Jensen og Statsskovvæsenet for i alt cirka 10.000 kr. (cirka 170.000 kr. i 2003-priser). Amtet havde da allerede anlagt en ny sti til Allsund syd for monumentet. På såvel grusgraven som mergelgraven blev der tinglyst deklARATIONER om, at arealernes nuværende og fremtidige ejere og brugere aldrig nogen sinde måtte genopgrave resterne, samt at arealerne skulle inddrages i de omgivende marker.⁴⁷

Fra tysk monumentplads til dansk skansetomt

Af resterne blev kun relieffet med løjtnant Ancker og hovedet på pionerfiguren på Düppel Denkmal bevaret. Da relieffet vejede 18-1900 kg, og museets kælder var fugtig, blev det i juli 1947 indtil videre udstillet i slotsgården. I Düppel Denkmals 2,15 meter dybe fundament fandtes et kobberskrin, som blandt andet indeholdt grundstensdokumentet fra 1865 og 19 mønter fra 1864-65. Det blev efter konservering på Nationalmuseet overgivet til Museet på Sønderborg Slot. Et tilsvarende skrin er opbevaret fra Arnkiel Denkmal. Dog uden indhold grundet dettes dårlige tilstand.⁴⁸

Düppel Denkmals fundament viste sig at skære ind i den sydvestlige del af blokhusfundamentet i skanse IV, som lå ca. 30 cm under monumentpladsen. Museumsinspektør Jens Raben udvirkede da endnu en henvendelse om fundamentets afdækning fra amtmand Kresten Refslund Thomsen til Statsministeriet. Jens Raben mente, at det var et af få fysiske levn fra Dybbølstillingen, og en afdækning ville sammen med ruinerne af krudtmagasinerne give et godt indtryk af skanse IV's indretning. Såvel amtmanden som Nationalmuseets direktør, P. Nørlund, støttede Jens Rabens synspunkt. Amtmanden fandt endvidere, at det afdækkede fundament ville udfylde Düppel Denkmals plads og gøre den omtalte »fordringsløse« mindsten overflødig. I Statsministeriet fandt departementschef Andreas Møller, at anlægget godt kunne fremtræde smukt, selvom fundamentet til blok-

huset blev afdækket. I begyndelsen af august 1947 fik entreprenør Stenderup Jensen da besked på alligevel at afdække blokhusfundamentet i skanse IV.⁴⁹

En afgørelse om monumentpladsens fremtidige udformning trak imidlertid ud. På et møde i Statsministeriet den 26. januar 1948 mente kontorchef Holck nu, at en mindsten helst ikke burde stå på monumentets plads, men under en trægruppe længere nede ad bakken. Fuldmægtig Oldenburg fra Udenrigsministeriet fremførte, at Udenrigsministeriet ikke ville insistere på en mindsten, mens Nationalmuseets direktør P. Nørlund mente, at mindstenen var overflødig. Derimod henholdt kaptajn Lindhardt fra Krigsministeriet sig til dette ministeriums tidligere støtte til monumentudvalgets forslag om en fordringsløs mindsten.

Den 2. september blev monumentpladsens udformning drøftet på et møde mellem amtmanden, Fredningsnævnet for Sønderborg Amtsradsreds, M. O. Ræder, Jens Raben og amtsfuldmægtig J. P. Caspersen på Hotel Dybbøl Banke. Deltagerne var enige om, at blokhusfundamentet burde afdækkes yderligere, krudtmagasinerne ryddes for beplantning og ildlinien markeres bedre. Hele arealet burde sås til med græs, men terrænet skulle ikke reguleres. Da fundamentet, krudtmagasinerne og ildlinien udfyldte terrænet naturligt, frarådede man opstilling af en mindsten. Buskads og småtræer burde fjernes, ligesom der var overvejende stemning for at fjerne træerne ved kaptajn Lundbyes mindsten. I Statsministeriet var Andreas Møller nu enig i, at en fordringsløs mindsten ikke var nødvendig.⁵⁰

Da monumentudvalget i betænkningen havde udtrykt ønske om senere at udtale sig om monumentpladsens fremtidige udformning, anmodede Statsministeriet nu om denne udtalelse. Den forelå den 23. juni 1949. Udvalget var enig i forslagene fra den 2. september 1948 vedrørende ildlinien, blokhusfundamentet og krudtmagasinerne. En mindsten fandt udvalget imidlertid vanskelig at placere, idet blokhusfundamentet lå på bakkens top. Udvalget foreslog, at terrænet blev sået til med græs, men af landskabelige hensyn skulle det også afrundes, ligesom man frarådede at fjerne træerne ved kaptajn Lundbyes mindsten. I overensstemmelse med monumentudvalgets forslag udførtes disse arbejder i 1950 af anlægsgartner Hans Jensen, Sønderborg, under havearkitekt C. Th. Sørensens tilsyn.⁵¹ Også med hensyn til monumentpladsens fremtidige udformning fik lokale ledende folk altså indflydelse. Kunne de undvære den fordringsløse mindsten,

kunne den danske stat det også, og monumentpladsen på Dybbøl Banke kom da i højere grad til at ligne en dansk skansetomt.

Kørevejen fra landevejen til Düppel Denkmal forsvandt dog først i april 1954, da den i 1937 anlagte parkeringsplads nord for monumentet blev reguleret, ligesom den vestlige del af tjørnehegnet delvist blev fjernet. Resten af tjørnehegnet blev først fjernet sammen med de fleste af træerne, da konturerne af skanse IV i 1989 op til 125-året for slaget på Dybbøl blev markeret i terrænet. Dermed forsvandt den sidste synlige rest af monumentet på Dybbøl Banke. Relieffet og pionerhovedet blev i 1995 flyttet fra Sønderborg Slot til nye udstillinger på Dybbøl Mølle. Den eneste synlige rest af anlægget ved Arnkiel Denkmal er en række af træer, der oprindeligt var den ene halvdel af alleen nærmest Skovfogedhuset, ligesom de ældste træer i skanse IV på Dybbøl Banke menes at være fra den tid, hvor Düppel Denkmal strakte sig 24 meter over et af bankens højeste punkter.⁵²

Konklusion

Dybbøl og Arnkil havde som tidligere kamppladser vidt forskellig symbolsk betydning på henholdsvis dansk og tysk side i den her beskrevne periode. På tysk side vækkede stederne minder om den række af militære sejre, som førte til den lille tyske samling i 1871. På dansk side fremkaldte stederne minder om det traumatiske nederlag i 1864, der reducerede Danmark til en småstat. Opførelsen af Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal var manifestationer af Dybbøl og Arnkil som tyske mindesteder. Denne manifestation stod i diametral modsætning til de følelser, der på dansk side blev forbundet med stederne. Det var dette modsætningsforhold, der efter 1920 og frem til 1925 kom til at præge den danske stats holdning i spørgsmålet om monumenternes fremtid. Set fra et nutidigt synspunkt kan det umiddelbart virke forkasteligt, at fremtrædende danske politikere og embedsmænd oprindeligt ville have monumenterne fjernet. Som i al historieskrivning må man imidlertid være varsom med at vurdere fortiden på nutidens præmisser. Aktørerne traf deres beslutninger i en tid, hvor de nationale modsætninger mellem dansk og tysk var langt mere fremherskende og langt stærkere end i dag. Første Verdenskrig havde ikke mildnet modsætningerne. Tværtimod følte de dansksindede i Nordslesvig presset fra de tyske myndigheder særligt hårdt under verdenskrigen, hvilket stadig var i frisk erindring, da sagen om Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal be-

gyndte. Ligeledes må sprængningerne i 1945 også ses på baggrund af det forhold, at der under Besættelsen 1940-45 var opsparret frustrationer og aggressioner, som her fandt et afløb.

Ikke desto mindre er fjernelsen af de to sejrsmonumenter beklagelig. Dybbøl Banke og Arnkil var og er ikke kun danske, men også tyske mindesteder, og der er i dag ikke meget på de to steder, der minder om den betydning, sejrherrene efter 1864 tillagde dem. Havde den danske stat fået sin vilje, var monumenterne allerede blevet fjernet i begyndelsen af 1920'erne. Men den forholdsvis klare linie blev ikke fulgt konsekvent. Snart efter 1920 dukkede der nye udenrigspolitiske pejlemærker op, som man var nødt til at styre efter. Den danske stat frygtede, at en ensidig dansk fjernelse ville blive brugt til tysk agitation. I stedet fremsatte staten et diplomatisk forslag om udveksling med Istedløven. Af samme grund afslog staten også overdragelse af ejendoms- eller vedligeholdelsesretten til tyske foreninger eller den tyske stat. Da udvekslingen med Istedløven imidlertid mislykkedes, valgte den danske stat at lade monumenterne undergå et tilsigtet og bevidst forfald. Imidlertid kunne heller ikke denne linie fastholdes konsekvent. For forfaldet blev genstand for tyske klager, og det krævede handling fra dansk side. For at undgå national uro i Nordslesvig valgte den danske stat derfor at lade Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal stå og vedligeholde dem. Igennem hele perioden fra 1920 til 1950 afstemte den danske stat sin fremgangsmåde i sagen med lokale statsembedsmænd og rigsdagsmænd. Disse prægede i høj grad sagen, og deres råd blev som regel fulgt.

Historien om monumenterne er et vidnesbyrd om den overordnede balancegang, staten tilstræbte i mellemkrigstiden for at undgå national uro både i den nordslesvigske befolkning og i forholdet til Tyskland. Uroen blev undgået ved, at staten viste imødekommenhed overfor det tyske mindretal. Graden af imødekommenhed var bestemt af, at der lige netop ikke skulle være anledning til ultimative tyske krav. For monumenternes vedkommende blev denne linie fortsat af den danske stat – også efter at det dansk-tyske forhold efter maj 1945 var gået ind i en helt ny fase. Selv efter sprængningerne i 1945 strakte den danske stat sig langt, for at den endelige bortskaffelse af ruinerne ikke skulle give anledning til indsigelser – hverken i den aktuelle situation eller senere.

Den danske stats politik vedrørende Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal lykkedes. Ethvert tilløb til national uro og ophidselse om

sejrsmonumenterne blev kvalt og forebygget gennem stiltfærdig pragmatisk handling. Selvom der både centralt og lokalt var beslutningstager, der helst så monumenterne fjernet, fordi de fandt dem nationalt anmassende, måtte kulturnationalistiske mål vige for realpolitiske hensyn og ønsket om ro i Nordslesvig. Derfor lod den danske stat i 1925 Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal blive stående.

KILDE- OG LITTERATURLISTE

Litteratur

- Adriansen, Inge: Dybbøl – et dansk og tysk nationalt symbol. I: Sønderjyske Årbøger 1992, Vojens 1992, s. 249-290.
- Adriansen, Inge: Dybbøl Mølle. Monument og museum, Varde 1997.
- Adriansen, Inge og Immo Doege: Die Sprengung des Knivsbergturmes. I: Jürgen Ostwald (red.): Der Knivsberg. 100 Jahre deutsche Versammlungsstätte in Nordschleswig, Heide 1994, s. 197-206.
- Adriansen, Inge & Henrik Fangel: »Siegessäule« i Berlin – et relief vender hjem. I: Sønderjysk Månedsskrift, august 1987 nr. 8, s. 220-224.
- Ammundsen, Valdemar, Mads Iversen og Hans Lund: Sønderjyllands Historie fremstillet for det danske Folk. V. Bind. Tidsrummet 1864-1920. København 1933.
- Clausen, H.V.: Sønderjylland. En Rejsehåndbog, København 1890.
- Drachmann, Holger: Derovre fra Grænsen, Genforeningsudgaven København 1919.
- Fink, Troels: Sønderjylland siden Genforeningen i 1920, København 1955.
- Hettne, Björn, Sverker Sörlin & Uffe Østergård: Den globala nationalismen, Stockholm 1998.
- Kæstel, Hans & Marius Storgaard: Foreningsliv, folkefester og nationale minder. I: Det lokalhistoriske udvalg (udg.): Dybbøl Sogns Historie, Sønderborg 1976, s. 491-507.
- Rasmussen, Troels: Den dansk-tyske traktat 1922, Haderslev 1996.
- Rerup, Lorenz: Danmarks historie 6. Tiden 1864-1914, København 1989.
- Rerup, Lorenz: Slesvig og Holsten efter 1830, København 1982.
- Skram, Erik: Hindsides Grænsen. Med forord og kommentarer af Inge Adriansen og Jørgen Slettebo, genoptryk 1976.
- Wiell, Stine: Løven, stenen og båden – kulturminde i nationalpolitisk spil. I: Bjørn Poulsen og Ulrich Schulte-Wülwer: Istedløven, Herning 1993, s. 117-138.
- Aviser og andre periodica*
- Dannevirke, Haderslev. Danskeren, Haderslev. Dybbøl-Posten, Sønderborg. Flensborg Avis, Flensborg. Hejmdal, Aabenraa. Jydske Tidende, Sønderborg udg. Sonderburger Zeitung, Sønderborg. Vendsyssel Tidende.
- Rigsdagstidende, Forhandlinger i Folketinget, 1947-48.
- Rigsarkivet*
- Udenrigsministeriet (UM):
7.T.82 Pk. H7-243: Tyske Mindesmærker og Krigergrave i de sønderjyske Landsdele, 1920-1945.
- 7.B.56 Pk. H7-43: De dansk-tyske Forhandlinger.
- Statsministeriet (SM): Journalsager (u. titel):
225/1930 (1924-1930), 308/1934 (1920-1934), 3/1934, 3/1938, 3/1946 og 270/1949 (1945-1950).
- Martin Hammerichs privatarkiv. Arkivnr. 5531, pk. 21:
- Kammerherre Kriegers Udvalg vedr. Sles-

vigs Genforening med Danmark, 1918-1920.

Landsarkivet i Aabenraa

Sønderborg Landrådsarkiv 418 (Sønderborg 418):

Den Schutz des Düppel-Denkmal. Anlage und Unterhaltung eines neuen Weges, 1908-1917.

Aabenraa-Sønderborg Amt, journalsager: 1168/1931: Minst. For Handel og Industri vedr. Tilladelse for Krigsinvalid Jørgen Hansen Christensen, Broager, til at forhandle Husflidsgenstande paa Pladsen ved det tyske Mindesmærke.

X-23-57: De sprængte Mindesmærker paa Dybbøl, Arnkilsøre og Knivsbjerg.

Private personarkiver:

H. P. Hanssen pk. 154: Korrespondancesager vedr. Dybbøl Mølle og Skanser, 1894-1936.

NOTER

1. SM 270/1949: 13. juli 1948. Ammundsen m.fl., 1933, s. 14. Adriansen, 1992, s. 261f. Adriansen & Fangel, 1987, s. 220f. Flensborg Avis, 2. og 3. okt. 1872.
2. SM 308/1934: Dornonvilles rapport april 1921, 3/1946: 23. okt. 1939, 270/1949: Div. kort. Sønderborg 418: 1. juli 1907. Adriansen, 1992, s. 261f.
3. Dannevirke 27. sept. og 2. okt. 1872. Flensborg Avis 25., 26. og 28. sept., 1., 2. (Dybbøl-Posten refereret heri) og 3. okt. 1872.
4. Drachmann, 1919. s. 41f, s. 57ff og s. 60f. Skram, 1976, s. 69f. Clausen, 1890, s. 42.
5. Hammerich, pk. 21: 27. dec. 1918. Udvalget var nedsat i fortrolighed af statsminister Th. Zahle.
6. Wiell, 1993, s. 121ff.
7. SM 308/1934: 19. »29. jan. 1920. »Hejmdal« 27. jan. 1920 + 18. maj 1921. »Vendsyssel Tidende« 5. feb. 1930: Interview med Andreas Karberg.
8. UM 7.T.82: 14. juni 1920.
9. UM 7.T.82: 23. juni, 5. juli, 2., 4. og 6. nov. 1920.
10. SM 308/1934: 23. dec. 1920, 1. marts og 30. maj 1921.
11. Danskeren 18. maj 1921. Dybbøl-Posten 4. april, 13. maj 1921. Hejmdal 18. og 20. maj 1921.
12. Danskeren 14. og 18. maj 1921. Hejmdal 18. og 20. maj 1921. Dybbøl-Posten 4. april, 13, 17. og 20. maj 1921. UM 7.T.82: Div. Avisudklip. SM 308/1934: Referat 3. juni 1921.
13. Rasmussen, 1996, s. 19ff og s. 62. UM 7.T.82: 3. sept. 1921, 6. febr. 1924.
14. UM 7.T.82: 3. og 9. sept., 12. okt. 1921. 7.B.56: 24. maj 1921. Rasmussen, 1996, s. 32 og s. 62. Lundbyes henvendelse ses ikke i UMs akter.
15. UM 7.T.82: 10., 19. og 21. aug. 1922. Alle sønderjyske rigsdagsmænd fra Venstre og de konservative deltog. Navnene er da udledt af partitilhørsforholdene.
16. UM 7.T.82: 12. aug., 18. sept., 23. okt. og 6. dec. 1922. 6. febr. 1923. Rasmussen, 1996, s. 21.
17. Dybbøl-Posten 7. marts 1921, 21. og 22. april 1922. Sonderburger Zeitung 18. og 21. april 1922.
18. UM 7.T.82: Tägliche Rundschau 17. sept. 1920. SM 308/1934: 6. sept. 1922, 24. jan. 1923 og Neue Tondernsche Zeitung 2. aug. 1923.
19. UM 7.T.82: 16. og 27. nov. 1923, 6., 23. og 29. febr. 1924.
20. UM 7.T.82: 26. juli, Flensburger Nachrichten 30. juli og 4. aug., Hamburger Nachrichten 30. juli og 5. aug. 1924. SM 308/1934: 7. aug. 1924.
21. UM 7.T.82: 2./6. og 24. aug., 18. sept. og 20. okt. 1924. SM 308/1934: 25. aug. 1924.
22. UM 7.T.82: 16. dec. 1924 og 16. jan. 1925.
23. UM 7.T.82: 26., 28. og 31. okt. 1925. SM 225/1930: 15., 18. og 21. dec. 1925, 1. og 5. febr. 1926.
24. Kæstel og Storgaard, 1976, s. 502 og s. 505ff. Adriansen, 1997, s. 23. Skanse X blev dog først erhvervet fra »Düppel-Arnkiel« i 1945.
25. SM 225/1930: Kieler Zeitung 6. juni og Hamburger Nachrichten 11. juni 1925. UM 7.T.82: Apenrader Tageblatt 15. okt. og Deutsche Tageszeitung og Kieler Zeitung 17. okt. 1925, samt skr. 8. sept. og 19. nov. 1924, 18. juni og 8. okt. 1925.
26. UM 7.T.82: 25. juni, 11. juli, 31. aug., 19. sept., 31. okt. og 6. nov. 1925.

27. SM 225/1930: 2. og 8. juli, 6. nov. 1925.
28. UM 7.T.82: 25. nov. 1925. SM 225/1930: 25. nov. 1925.
29. UM 7.T.82: 2., 7., 8. og 9. dec. 1925. SM 225/1930: 18. dec. 1925, 4. og 8. jan., 5. marts 1926. SM 3/1946: 23. okt. 1939.
30. UM 7.T.82: 9. og 28. sept., 3. okt. 1927. SM 225/1930: 16. febr. 1926, 30. sept., 14. og 19. dec. 1927.
31. SM 225/1930, 3/1934 og 3/1946: Div. Akter. UM 7.T.82: 24. maj 1938.
32. SM 3/1938: 2. juli, 8. og 15. sept., 7. okt. 1938. UM 7.T.82: 15. okt. 1938.
33. SM 3/1946: 8. juli, 9. og 17. aug., 10., 23. okt. og 26. nov. 1939. Duppel Denkmals højde er ofte angivet til ca. 22 meter. Dog synes der ikke at eksistere konstruktionstegninger af monumentet i Danmark, hvorfor stilladsfirmaets angivelser må regnes for mere pålidelige.
34. SM 270/1949: Politirapporter 13. maj, 13. juni og 21. aug. 1945. Dannevirke 15. maj 1945. Dybbøl-Posten 14. maj 1945. Jydske Tidende 15. maj 1945, 11. dec. 1947. Rigsdagstidende 1947-48, sp. 350-354.
35. Adriansen og Doege, 1994, s. 197ff.
36. Dybbøl-Posten 14. maj 1945, Hejmdal 14. maj 1945, Dannevirke 18. maj og 4. juni 1945.
37. Jydske Tidende 15. maj, 7., 13. og 29. juli, 29. sept. 1945. Hejmdal, 30. juli 1945.
38. Aabenraa-Sønderborg Amt x-23-57: Betænkning s. 10f. SM 270/1949: 17. og 21. juni, 2. juli 1945.
39. Aabenraa-Sønderborg x-23-57: Betænkning s. 1 og s. 23. Kæstel og Storgaard, 1976, s. 503f.
40. Aabenraa-Sønderborg x-23-57: Betænkning s. 8ff og s. 23.
41. Ibid. s. 10-20.
42. Ibid. s. 20ff.
43. SM 270/1949: 22. juni og 26. aug. 1946.
44. SM 270/1949: 22. maj 1946, 21. og 26. febr., 17. marts 1947.
45. SM 270/1949: 14. april 1947.
46. SM 270/1949: 19. april og 5. maj 1947.
47. SM 270/1949: 3., 7. og 9. juni 1947, 8. marts, 10. juni, 25. aug., 5. okt., 27. nov. og 14. dec. 1948.
48. SM 270/1949: 17., 19., 25. og 28. juli 1947, 13. juli 1948. Adriansen, 1997, s. 29. Endv. oplysninger fra museumsinspektør Inge Adriansen, Museet på Sønderborg Slot.
49. SM 270/1949: 22., 24., og 29. juli, 2., 4. og 7. aug. 1947.
50. SM 270/1949: 26. jan., 2. sept. og 1. nov. 1948.
51. SM 270/1949: 23. juni og 13. okt. 1949, 4. jan. 1950.
52. Aabenraa-Sønderborg Amt: x-23-57: 27. april 1954. Jf. Dybbøludvalget, 1986. Adriansen, 1997, s. 2 og s. 29. Oplyst af aktivitetsleder Bjørn Østergaard og naturvejleder Lars Kildahl Sønderby, Historiecenter Dybbøl Banke.